

Een dorp op het Hogeland

Rede ter gelegenheid van de opening van
Het jaar van Winschoten ... en het Oldambt

Pauline Broekema

Op een druilerige koopavond , een jaar of drie geleden, was ik voor het laatst in Winschoten. Ik kwam uit Drenthe waar ik op bezoek was geweest bij een vrouw die me aansprak na een lezing. Ze was in bezit van een aantal brieven, had ze verteld, afkomstig uit de nalatenschap van haar moeder. Haar moeder, Harmke Zoutman, was dienstmeisje geweest bij de Joodse familie Frankforter in Winschoten. Op de keukentafel spreidde ze de brieven uit. Brieven in kinderhand geschreven. Afscheidsbrieven van Olga Frankforter, die schreef hoe ze Harmke, in Barak 58 in Westerbork, miste.

Het gezin werd omgebracht. Harmke had het als een groot verdriet met zich megedragen. Haar leven lang. Foto's van de familie waren er niet. Wel een aantal herinneringen. Waaronder een waarop ik straks terug kom. In Winschoten ging ik op zoek naar het woonhuis van de familie. Het was verdwenen, vervangen door een gevel met veel metaal en glas. Ik dwaalde nog wat rond. Vond de voormalige synagoge, maar die was dicht. De koopavond werd heel druilerig en ik vertrok. Ik had sporen gezocht en niet gevonden. Invloeden. In ieder geval iets dat was gebleven. Als *Het jaar van Winschoten ... en het Oldambt* maar iets terugbrengt is dat al meegenomen. Dan is het al een geslaagd jaar. Reconstrueren wat was. Om te proberen iets te begrijpen van wat is gebeurd.

In het land van de diepen, de kanalen, de wierden en het wad ligt Warffum. Een dorp op het Hogeland. Afgezien van enkele nieuwbouwwijken is er weinig veranderd. Het dorpsgezicht is zorgvuldig geconserveerd. En maakt goed voorstelbaar hoe het er uitzag tachtig, zeventig, zestig jaar geleden toen er naast socialisten, liberalen, hervormden, gereformeerden, katholieken ook joden woonden.

‘Wilde rivieren en donkere wouden kennen we niet. Bij ons is alles vlak.

Maar wij kunnen uitkijken over het Wad. (-)

Het volk dat er werkt, dat zwoegt en ploetert, spaart en vergaart, ach dat volk verlangt niet naar vreemde streken.

Voor hen bestaat er geen mooier land dan het land met de vlakke akkers en rechte voren.’

Dit schreef Benjamin Heiman Broekema. Er waren weinigen die het Hogeland zo treffend wisten te schilderen als hij.

Het joodse Warffum. In de schaduw van die veel grotere joodse gemeenschappen van Groningen, Appingedam, Winschoten. Leefden die Hogelandsters. Zoals: Benjamin Broekema, eigenaar van een kleine slagerij, die de

polders inging om bestel te halen en vaak voor of achter zich al een concurrent. Slager maar ook en vooral begenadigd streektaalschrijver. En Postbode Benninga in Eenrum. Die al vroeg zijn vrouw verloor en haar met een liefdevolle graftekst begroef op de begraafplaats in Warffum en de broers van der Hal die, in 1938, voor het regeringsjubileum van Wilhelmina, de leiding hadden over het dorpsfeest en van de Warffumer straten een oranje-zee maakten. En Veehandelaar Knorringa uit Uithuizermeeden. Met een stem knetterend als een zevenklapper. Een in zorg en kommer wijs geworden man. Noteerde Philip Mechanicus, in zijn dagboek uit Westerbork. Die zag hoe de negentigjarige in de barak afscheid nam van zijn kleinzoon die gereed stond om op transport te gaan. En HBS directeur van der Zijl, wiens naam tot de laatsten behoorde van de 102.000 die tot donderdagmiddag, op de dag dat Auschwitz zestig jaar geleden werd bevrijd, op het besneeuwde voormalige kampterrein werd genoemd. Van der Zijl die zo moedig was om in 1939 de als godsdienstleraar bijklussende predikant de deur te wijzen toen die zijn klas had gemeld dat het vanzelfsprekend was dat Nederland door Duitsland werd ingelijfd. En Sallie van der Hal, ook slager. Uit de Oosterstraat in Warffum. Vader van drie jonge kinderen. Zijn werkplaats . Een hoog, bakstenen schuurtje. Het staat er nog. Aan de bruine balken de roestige haken waaraan eens het vlees hing. Sallie die ik, op zoek naar nog een spoor van zijn leven en dat van zijn vrouw en kinderen, meende te herkennen op een foto van een feestavond in Winschoten. Wat niet zo verwonderlijk is omdat iedereen vrienden en familie door de hele provincie had wonen.

Zoals Frouke van der Hal-Bloemendal die met haar man Levie aan de Torenweg woonde. Ze kwam uit Winschoten. Woonde sinds haar trouwen in Warffum. Tot zij, 82 jaar en hij, 91 jaar, werden weggevoerd. Door twee politiemensen uit Winsum die ze geholpen door een ziekenbroeder op een avond in 1943 weghaalden. Omdat rijksveldwachter Kuilder en zijn collega, als een van de weinigen in de provincie, weigerden mee te werken aan de deportaties. Kuilder die na de oorlog Warffum verliet. Toen bleek dat zijn nieuwe leidinggevende een man was die in de oorlog in Friesland fout was geweest.

En Bertha Van der Hal-Dalsheim, echtgenote van een succesvolle veehandelaar. Moeder van een jong gezin. Ze kwam uit het verre Wildervank.

De familie van Benjamin Broekema was ook niet van het Hogeland. De Broekema's kwamen van Oost-Groningen. Muntendam.

En Veendam, Beneden Verlaat...de Lange Leegte. Slagers die zich zoals de meeste middenstanders de hele week rot werkten.

Tot aan Zuidlaren werd bezorgd. Door de jongste uit het gezin. Op het fietsje.

De vader van Benjamin Broekema had de veengronden de rug toegekeerd en op het Hogeland zijn bruid gevonden.

Vermoedelijk was het zijn maatschappelijke engagement dat hem deed uitwijken.

Verzet tegen de armoede. De sociale omstandigheden waaronder arbeiders leefden.

Of ouderen. Die bij gebrek aan zorg hun onderdak zelf bekostigden met slavenwerk als het kloppen van stenen.

Maatschappelijk engagement dat vaak verborgen werd omdat het mogelijk het latent aanwezige antisemitisme aan zou wakkeren.

Zoals eens, toen achternamen werden aangenomen, veel Joodse families kozen voor een naam uit de streek. Benninga, Knorringa, Van Dam, de Vries, Broekema.

‘Wij waren thuis niet politiek. Misschien een beetje liberaal. Maar nooit uitgesproken politiek.’ Zei de enige van de Broekema-familie die de oorlog overleefde. Hij, telg van de Veendam tak was zoals zo veel jongeren in de jaren twintig en dertig het platteland ontvlucht naar de economische bloei van de stad waar ruime moderne woningen, goede scholen, prettig geoutilleerde winkels het leven, ondanks de crisisjaren, het leven aangenaam maakten. En bovendien die bloeiende Joodse gemeente aanwezig was. Hij, de overlevende, had de oorlog in onderduik overleefd. De anderen waren allemaal ‘weggekomen’ zoals dat in het idioom van de Groningse overlevende heet. Hij vond bij terugkomst zijn huis aan de Parkweg bewoond en wist slechts met de grootste moeite en met hulp van een Joodse advocaat de woning terug te krijgen.

Benjamin Broekema nam dat engagement van zijn vader over. En stak z’n nek uit. Dat maakte hem tot een spil van het dorp. Zoals ze er toen en nu nog zijn. Vergaderdieren, verenigingsmensen. Centrale figuur in de SDAP afdeling, de fanfare, het zangkoor, de middenstandsvereniging, De toneelclub, het voetbal. En bovenal chroniqueur van zijn streek en zijn mensen.

In zijn vaste column in de Groninger editie van SDAP dagblad het Volk bracht hij de nog niet zo lang voorbijge armoede terug in het collectieve geheugen van zijn lezers. Zo liet hij een oude man terugkijken op zijn jeugd als schaa-vent, de jongste knecht, de dertienjarige die z’n kinderhanden krom werkte door vanaf vijf uur ‘s ochtends bezig te zijn met het verweiden van schapen, het inspannen van de paarden. Die dankbaar moest zijn met het zeldzame mededogen van de melkmeid die hem wat extra vlees toeschoof, die zich af en toe een terugkeer in de kindertijd permitteerde door onder werktijd met z’n oud-klasgenoten een partijtje te voetballen. En daarbij natuurlijk altijd gesnapt werd.

Helaas schreef die chroniqueur in die honderden stukjes voor de krant vrijwel nooit over zijn joodse achtergrond. Zoals de columnist uit die tijd zelden iets losliet over huiselijke omstandigheden, relaties, laat staan liefdesleven. Het was zo welkom geweest. Een enkele column over zijn achtergrond geschreven met dezelfde intensiteit waarmee verhaal over geweld op het voetbalveld (ja, ook toen al), socialisten die hun afkomst verloochenden, rumoerige raadsvergaderingen, de onzin van gescheiden zwemmen, de hooghartigheid van de stadjer (die zijn toilet notabene uitrustte met een spoelsysteem)

Het is het probleem dat ook de nagedachtenis van de joodse gemeenschap in Winschoten raakt. De herinneringen komen van de overlevenden, vaak de niet Joodse. Hun observaties, van de zijlijn. De begrafenissen die opvielen door het rouwbeklag van de vrouwen. De sjabbesgoj, die kwam aangesneld als het door de heg klonk: Kan je nog wel eev’n helpen? De huwelijken. Benjamin trouwde zijn Sara in haar woonplaats Appingedam. Toen het kersverse echtpaar terugkeerde in

Warffum was de fanfare juist vertrokken. Die had de nieuwbakken echtgenoten een aubade willen brengen. Maar de muzikanten werden de eerstvolgende repetitie allen getrakteerd op een bolknak.

De huiskamersjoel, waar de buurkinderen met hun oor tegen de wand gedrukt proberen te volgen wat er zich in het gebedshuis voltrok.

Verhalen. Weinig aantekeningen.

Het is de laatste jaren dat een en ander loskomt. Maar dan nog: cruciale gebeurtenissen, gebeurtenissen die het Hogeland toch op hun grondvesten moet hebben doen schudden werden niet massaal genoteerd. Uit een terloopse aantekening in een dagboekje van een vrouw uit Winsum kon worden gereconstrueerd dat op 11 november 1942 de vrouwen en kinderen van het Hogeland werden gedeporteerd. Hoe betrekkelijk gering is het aantal stadgers dat aantekeningen heeft gemaakt van de vervolging in de stad? In een onlangs verschenen boekje 'Een straat in oorlogstijd', van Nico de Both, een uitgave van Hameland Pers, staat een aantal zeldzame en indringende aantekeningen over de dagen van deportatie. Op vrijdag 9 juli 1942 noteert een Gronings meisje: 'De hele morgen is de Lodewijkstraat, die langs het spoor loopt, afgezet geweest door een sterke politiecolonne, zo bang waren ze voor relletjes..En op zaterdag 3 oktober 1942: Vannacht zijn heel veel joodse vrouwen en kinderen, van wie de man of de vader al naar het kamp was, opgehaald. Ze hadden niets mee mogen nemen dan wat kleren en eten. De hele stad is diep verontwaardigd. Vooral in de Folkingestraat is erg huisgehouden. Overal zijn huisdeuren met een blauw zegel bezegeld.'

In het dorp op het Hogeland werd eveneens weinig genoteerd. Toen mijn boek af was kwamen nog kostbare reacties. Ik noem ze, in de hoop dat het net zo gaat in dit jaar. Het in herinnering brengen roept herinneringen los. Brengt foto's tevoorschijn, haalt papieren, brieven van verstofte zolders.

Sara de vrouw van Benjamin kwam uit de bloeiende gemeenschap van Appingedam. Omvangrijk, met een grote synagoge. Een gemeenschap zo groot dat er nog veel restte. Zou je zeggen. Maar van Sara vond ik, naast die ene gezinsfoto, van haar met man en twee jonge dochttertjes alleen een schoolfoto. Meisje in witte jurk, met dromerige blik op een uitje van de MULO. En toen kwam er na een radio-interview een telefoontje van een vrouw wiens moeder een schoolvriendin was van Sara en die een poesiealbum bezat met een gedichtje van haar. Vader en moeder waren de oorlog door gekomen door uit Appingedam te vertrekken en bij hun dochter en niet-joodse schoonzoon in te trekken, in notabene Amsterdam, het hol van de leeuw. Ze zagen af van registratie en overleefden. Er bleek nog een foto te bestaan van twee Warffummer kinderen. In 1942 gefotografeerd, in een aarzelend zonnetje, lachend in de lens, de ster op de kleren.

Na een lezing kwam er iemand met een briefkaart. Van het gezin Broekema uit Muntendam. Een afscheidsgroet uit Vught, daags voor het vertrek naar Westerbork. Er was het verhaal van Harmke Zoutman. Het dienstmeisje over wie ik het eerder had. Ze had verboden en geboden genegeerd en was in de oorlog bij het gezin Frankforter gebleven. Op een avond keerde ze terug naar huis. Omdat het

regende en ze zonder jas was, leende ze een mantel van de familie Frankforter. Een jas met een ster. Buiten bleek de hel. Er werden Joodse families uit hun huizen gehaald. In de chaos werd ook Harmke meegenomen en kwam in Westerbork terecht. Haar vader, gealarmeerd, omdat zijn dochter niet was thuisgekomen verzamelde papieren om te bewijzen dat zijn dochter niet-Joods was. Toen hij, met de documenten, in een van de dagen daarop aankwam in Westerbork kreeg hij te horen dat zijn dochter net weg was, met de trein. Over de grens, in Duitsland, is Harmke alsnog uit de trein gehaald. En is lopend teruggegaan naar Nederland. Door simpelweg de rails te volgen waarbij ze de grens is overgeholpen door een Duitse jongeman met wie ze na de oorlog contact heeft gehouden.

Er is een foto van Olga Frankforter gevonden. En er was ineens het verhaal van de vuilnisbelt. Verteld door een jongetje dat er ondanks het verbod van zijn moeder altijd speelde. Op zoek naar oud ijzer, of oud gereedschap. Op een dag lag er een gebedsrol. Afkomstig uit een van de leeggehaalde huizen. Hij ontdeed hem van het ergste vuil, nam hem mee en bewaarde hem. Een weggegooide gebedsrol. Andere goederen werden meegenomen door de Duitsers. Of waren al meegenomen door mensen die voor de grote roof hun slag sloegen. In Warffum werd niet bijgehouden wat de bezetter meenam. Elders gebeurde dat soms wel. Die inventarislijsten zijn ongewild een monument van een verdwenen huishouding. Zo weten we voor altijd iets van het leven van Rubel Bollegraaf en zijn gezin uit Slochteren. In dat huishouden waren: Een veren bed, acht hoofdkussens, een stukdeken, drie lakens, een kinderjurk, drie witte schortjes, een baby schortje, een kinderbloesje, een kindebroekje, een jarretelgordel, een damesjurk, een sjaaltje, een tafellaken, een tafeldoek en een oude mantel.

Uit Warffum overleefde niemand. Hoe het was geweest vertelde een neef van Benjamin Broekema. Opgegroeid in Veendam. Later naar de stad getrokken om daar verder te leren in de hoop uiteindelijk in Amsterdam door te leren voor rabbijn. Ik citeer hem uit mijn boek:

'Van zijn vader herinnerde hij zich vooral dat die altijd zo ontzettend hard gewerkt hard. Hij sliep in de voorkamer naast de winkel en hoorde zijn vader in de nacht van woensdag op donderdag urenlang bezig om de bestellingen klaar te maken. Als hij het met zijn schoolwerk kon combineren hielp hij mee in de winkel. Koosjer vlees naar de familie in Zuidlaren brengen(-) Als de familie goed bij kas zat bracht hij rundvlees. In slechtere tijden schapen- of lamsvlees.'

Hij brengt het tot ambtenaar bij het opperrabbinaat in de stad. En toezichthouder. De man die moet controleren of de slaggers en bakkers die hert predikaat onder rabbinaal toezicht voeren zich ook aan de regels houden. Van dokter Nathans, de huisarts en politiedokter leerde hij het vak van besnijder. Als mohel kwam hij overal. Hij kende het joodse leven in de stad en provincie van binnenuit. Ach, al die killes waar nu niets meer van over was! Winschoten..waarvan ze weleens zeiden dat zelfs de

stoeptegels er jiddisch spraken. Vijfhonderd mensen, maar een handjevol was er van teruggekomen. Oude Pekela, Bourtange, Hoogezand, Slochteren, Delfzijl, Loppersum, Warffum, Winsum, Usquert, Eenrum, Groningen, Appingedam, Leek en Winschoten. Alle leraren van die killes kwamen een keer in de week naar de stad Groningen waar opperrabbijn Dasberg ze onderwees. Ook hij woonde die lessen bij. Ach, al die mensen.

Sporen van een samenleving. Sporen die een eerste aanzet kunnen zijn om verder te beschouwen, te herdenken en te leren van wat was. Vragen stellen. Hoe kon het dat zo weinigen werden behoed voor deportatie? Hoe kon het dat iemand die zo geworteld was in een samenleving niet werd gered? Hoe kon die politieman, die ziekenbroeder in de Torenstraat van Warffum hand en spandiensten verlenen aan wat in de villa aan de Wannsee was bedacht. Wat heeft die ambtenaar gedacht toen hij die bescheiden inboedel lijst noteerde? De oude jas, het babyschortje. En hoe is het gegaan in Winschoten? Een samenleving zo vervlochten en toch verdwenen.

Pauline Broekema schreef 'Benjamin, een verzwegen dood' (Arbeiderspers). In het boek wordt de geschiedenis verteld van een Joodse gemeenschap op het platteland.

Met als centrale figuur de slager en streektaalschrijver Benjamin Heiman Broekema (Warffum 1904 - Auschwitz 1942)

Meer over Benjamin Broekema en zijn dorp op www.warffum.com